

ՔՐԵՆՈՒԹԻՒՆ ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՅՈՒ

(Շար.)

Արարական ճակատից վերադառնալուց յետոյ 642ին մինչև Սասանեան անկումը 652, տասն տարուան ընթացքում, Ջեւանշէրի գործունէութիւնը ամփոփում է քանի մի ընդհանրումներէ մէջ Ատրպատականի իշխանի «քաջերէ» հետ մի աննշանակ առթիւ: Զօրավարներէի անուն չկայ, յիշում է «Դելմապպի ոմն հեղինակ», այսինքն Դելումնացի մի զօրավար ասանց անունը տալու: Պէտք է կարծել որ սրբանք զրկուած են խոտիսպատի կողմէն: Սակայն այս զօրավարը, ինչպէս երեւում է Սեբէոսից, բաժանուած է Յազկերտից եւ հնազանդուած է Արաբներին: Ճշմարիտ Մարաց, զորմէ վերագոյն ասացի եթէ գնաց յարեւսյ առ արքայն իւրեանց, ապատմեալ ի տեղի մի ամբարացաւ եւ խնդրեաց երդումն յիսմայեււացուոցն եւ գնաց յանապատն ի ծառայութիւն իսմայելացւոցն» (Սեբէոս, էջ 137): Ո՞վ է այս իշխանն Մարաց, որի մասին վերագոյն խօսել է պատմագիրը, բայց «վերագոյն» այդ մասին յիշատակութիւն չկայ: Նհաւենդդի կոիւր Սեբէոսի մօտ այն կոիւն է որ նա կոչում է «պատերապմ ի Մարսս դաւառի», ինչպէս պարզ հետեւում է տարեթուից՝ յառաջում ամի Կոստանդեայ (641+11=) 652 եւ յամի տասներորդի Յազկերտի (632+10=) 652, եւ որը նկարագրուած է էջ 112. սակայն վերեւ, էջ 108, խօսելով թէ ինչպէս խոտիսպատ փորձեց փրկել Տիգրոնի գամծերը, բայց չկարողացաւ, թողեց ամէն ինչ եւ փախաւ. «փախեալ եւ թաքաւորն իւրեանց եւ անկաւ ի գաւրն հարաւոյ»: Յազկերտ փախաւ, բայց Նհաւենդդի կոուրց

յետոյ, եւ փախաւ Ստահր քաղաքը, Սասանեանների որրանը: Սեբէոս չտապել է յայտնել թագաւորի փախուստը նախ քան անդրադառնալ Նհաւենդդի ճակատին: «Անկաւ ի գաւրն հարաւոյ» ասելով ակնարկում է փախուստը Ստահր: Պարսից պետութիւնը բաժանուած էր չորս մեծ զինուորական շրջանի կամ սպարապետութեան, որոնցից մէկն էր Քուստի Նեմոռը, այսինքն կողմն հարաւոյ, ուր գտնուում էր եւ Ստահր: Յազկերտ ապաստանեց Ստահր, ուրեմն հարաւային զնդի մօտ: Այստեղից անցաւ արեւելք, խորասան, ուր եւ սպանուեց: Սեբէոսի խօսքերը՝ «գնաց յարեւսյ» կարծել են տալիս որ խոտիսպատ ուղեկցել է Յազկերտին, յետոյ փորձել է մի վերջին ընդիմադրութիւն եւ ապա զէնքը վայր դրել: Արդեւ՞ք վերադարձել է նորէն Ատրպատական եւ ե՞րբ, մնում է անյայտ:

Դիտենք որ 643 թուին Ատրպատականի իշխանն էր յիշում վահրամ Բ. Փառոխզատ: Վերջին անունն նոյն խոտիսպատն է: Սա եղբայր էր Ռուստոմի եւ երկուսն՝ որդիք էին խոտիսպատ Նաւապուտէ կո ըրի խոտիս: Կարելի է իբրեւն անունն էր վահրամ: Բայց աւելի հաւանական է որ վահրամ նրա որդին էր: խոտիսպատ այդ միջոցին պէտք է տակաւին Յազկերտի հետ լինէր:

Տաքարին պատմում է որ Հիւրի 22 = 642 Նոյ. 30 — 643 Նոյ. 18, արարական զօրքը Բուկայիր Բ. Արդալլահ զօրավարի առաջնորդութեամբ յաղթեց յիշեալ վահրամին, պար-

տադրեց Ատրպատականին վճարել հարկը որ չէր ուզում վճարել, յանձնեց երկիրը իր դի- նակիցներէջ մէկին, եւ ինչը դնաց Դերբենդի դէմ: Նոյն պատմաբանը նկատում է որ Ատր- պատականը ընդարձակ երկիր է, Համադանից մինչեւ Դերբենդ, Պաղարաց սահմանը: Բու- կայիբի յառաջագահ զնդի պետն էր Արդիւր- Ռահման (1) Բ. Ռարխա: Դերբենդը գնալիս ան- ցան մի երկրով, որի իշխանն էր Շահրիար: Սա խաղաղութիւն խնդրեց, առանց հարկ տա- լու յանձնառութեան, պատճառելով որ մշտա- կաջ կուի ունի Պաղարների դէմ եւ միջոցները սուղ են (2):

Շահրիար Աղուանից իշխաններից մէկը պիտի լինի: Ջեւանշիր չէ յիշուում: Պոռխազաի ներկայութիւնը այդ միջոցներին Ատրպատա- կանում երկրայական է: Կաղանկատուացու- կատմութեւնը այս կէտում եւս խախտու է: Թերեւս մեր պատմագիրը չափազանցել է թե- թեւ ընդհարումները որ միշտ հնարաւոր են եւ կապով մեծ զօրավարի ահուան:

Դիւմնագրի հնդիակը, այսինքն զօրավա- րը, եւս անյայտութիւն է: Աւելորդ չէ յիշել այս առթիւ Սերէոսի մի միջոցէպը: Մարք ապստամբում են Արաբների դէմ, չուղենալով վճարել հարկ, եւ ապաւինում են իրենց ամբու- թիւններին եւ լեռնական ցեղերին, ինչպէս Գեւ (Գեւանցիք) եւ Դելում: Վերջինս եւս մի ցեղ էր, Գեւանցիների հարեւան, եւ որոնց յի- շատակ մնացել է Դիլիման, եւ Դիլիման տե- ղանուներին մէջ: Արաբները չեն յաղորդում ընդմիջ ապստամբների, եւ «դէմ եղին երթալ ի կողմանս Հիւսիսոյ, յազդն որ ըստ Կասրիական դրացն: Չոգան հասին ի կապանս Ճորայ եւ անցեալ ընդ ներքս ընդ կապանս աւերեցին դա- մենայն կողմանս աշխարհին որ առ լեռնոս տամբն» (Սերէոս, էջ 147—148):

1) Յոհան Մամիկոնեան, էջ 61, յիշում է ումն Արդառախիվ քեռորդի Մամիկոնիք, որ յար- ձակուեց Տարսնի վերայ խոսրոյի սպանութիւն- նից ութ տարի յետոյ, ուլիմն 640ին: Դժուար թէ այս անգը պահած լինի Արդէր-Ռահմանի յիշատակը:

2) Tabari (= Zoteberg) III, ch. 47.

Այս դէպքը տեղի է ունեցել, մեր հաշուով, մերձաւորապէս 654 եւ ուրեմն չի կարող նոյ- նանալ Բուկայիբի արշաւի հետ որ 643 էր եւ ոչ էլ Դիւմնագրի հնդիակի ապստամբութիւնն- րին որ 642ից յետոյ էր եւ 652ից յառաջ: Կա- ղանկատուացին յիշում է Վրաց իշխան Ատրներ- սեհին, որ այլուստ յայտնի չէ եւ կը փորձեց ստորեւ որդիւ նրա ինքնութիւնը:

Ամբողջ ԺԹ գլխի մէջ միակ անվիճելի կէտն է Սասանեանների անկման տարին «ի քսաներոր- դի ամի Յազկիւրտի» համաձայն Սերէոսի էջ 137, եւ 31 ամի Հաղարացուց—651 օդ. 24-652 օդ. 11, ի իսխան Սերէոսի ԺԹ Իմայիլացուց որ հաշուում է Աբուբերի մերջին տարուց եւ ոչ Հիլիի թուականներից:

Մեր պատմագիրը առանց բացատրելու թէ ե՞րբ եւ ի՞նչ պայմաններում էր Ջեւանշիրը ըն- դունել արաբական տիրապետութիւնը, եւ թէ ինչո՞ւ իր հայրը կողմնակից էր այդ տիրապե- տութեան, պատմում է թէ ինչպէս «բազմ- մաստ Ջեւանշիր վճռեց անցնել կայսեր Հովա- նաւորութեան տակ Հայոց զօրավարի հետ միասին:

Ջեւանշիր դիմում է թղթով կայսր Կոս- տանդինի եւ խնդրում իր հնազանդութիւնը եւ պարզեւել «պսակաբաղձիկ խոնարհութեան» մերում աստուածաշնորհ բարեբարութիւն»:

Կայսրը, հարկաւ, ուրախ է եւ հրամայում է «գրել երդմունս եւ ունիլ համաժող խաղա- դութիւն»: Շնորհում է նաեւ մեծամեծ պար- զները: զհաճոյս արծաթաքանդակակերպ թիկամք օսկեզօծ եւ հանդերձն օսկեմանեալս եւ զիւրաջ անձին մարգարտայեռ պատենիւք սուսեր. եւ առնէ զնա պոստոն պատրիկ: Եւ տայր բերել պատրկութեան եւ Հիւսպատութեան եւ ապա Հիւսպաթոսութեան եւ ստրատալուքեան եւ ելխատութեան հազարերկրիւր արանց պա- տիւ, զի որում ինքն կամեցի, շնորհեցէ եւ նա զայն: Եւ ի կենդուտ կալէն Քրիստոսի մասն, զոր միշտ ի ծոց իւր կէր, հանեալ յիւրմէ տառէր նմա» (Բ. Ի.):

Պատմագիրը բերում է կայսերական Հրո- վարտակի պատճէնը, ուր սակայն խօսք չկայ նուէրների մասին, այլ կայսրը յայտնում է իր ուրախութիւնը եւ խոստանում որ ինքը եւ իր

որդիք սիրով եւ քաղցրութեամբ կը վարուեն Ջեւանշէրի եւ նրա սերունդի հետ ճազդէ յազգ մինչեւ յաւիտեան» (Բ. ԻԱ) :

Կայսեր հրովարտակն իր ձեռով եւ բովանդակութեամբ վաւերական չէ կարող համարուել եւ ոչ Ջեւանշէրի թուղթը: Հների մօտ ընդունուած սովորութիւն է յօրինել ճառեր եւ թղթեր եւ վերագրել գործող անձերի: Այս կարգի յօրինուածներ են եւ Ջեւանշէրի եւ կայսեր նշանակները: Առասպելական են մանաւանդ կայսերական ընծաները. արծաթաքանդակ եւ փակեղձ գահեր, ոսկեհուռ հանդերձներ, կայսեր անձնական մարգարտայեռ սուսերը, տապալեւ հասկանալի են նոյն իսկ իրենց չափազանցութեան մէջ, բայց ինչ որ աւելի է քան առասպել, այդ 1200 մարդու յատկանքների զանազան պատիւներն են, պատրիկութիւն, հիւպատուութիւն, ապահպարքոսութիւն (իմա՝ ապուէպարքոսութիւն), ստրատելուցիւն (իմա՝ ստրատելատուութիւն), եւ եխատութիւն (իմա՝ իխատութիւն (illustris) : Ասել է թէ կայսր իրաւունք էր տուել Աղուանից իշխանին յանձնարարել 1600 մարդ թուած պատիւներ ստանալու համար: Ուրիշ խօսքով, եթէ լիովին զոքոճագրուէր այդ իրաւունքը, Աղուանքը կ'ունենար 1200 պատրիկ, հիւպատոս, ապուեպարք, ստրատելատ եւ իխատը:

Պէտք է կարծել որ պատմագիրը լաւ չէ հասկացել այն աղբիւրը որից օգտուել է, քաղելով բիզանդական պատուանդանները աստիճանական ստոյգ կարգով: Կայսերական պատիւների ամօքուղը հաշուած էր 18 աստիճան, ամենաբարձր՝ կեսար եւ ամենէն ստոր՝ ստրատելատ, որին հասարակ էր ապուեպարքոս (apo eparchon): Հիւպատոս եւ թիւսբորդ աստիճանն էր վայրից վերեւ, իսկ պատրիկ տասներկերորդ: Մեր պատմագիրը յիշում է այս աստիճանները վերից վայր կարգով՝ պատրիկ, հիւպատ, ապուեպարքոս եւ ստրատելատ: Եխատութիւնը, այսինքն իլիւստրութիւնը այս կարգին չէ պատկանում: Բոլոր աստիճանները բաժանուած էին երեք դասի՝ illustris, spectabilis, clarissimus . Թշուած չորս պատուաստիճանները կարող էին պատկանել իլիւստրիս դասին:

Այս տիտղոսը պատահում է եօթներորդ դարու մի արձանագրութեան մէջ: Քրտան եւ եւթնեմեայ Հերակղի բարեպաշտ Թազաւորի ներսեհի Շիրակայ եւ (Ա)րշարունեաց տեառն եւ Թէոփիլոսի Աշարունեաց եպիսկոպոս(ի) եւ Գրիգոր եղևստր եւ Մարիամ իմ կին չինեցաք զուրբ Եկեղեցիս վասն մեր հոգւոց» (1) : Եղևստր նոյն illustris է :

Հետաքրքրական է պոտոսոս պատրիկ տիտղոս որ շնորհուած էր Ջուանշէրին: Հաղուս գիւտ տիտղոս է: ուղիղ ձեռք է պոտոսոպատրիկ, protopatrickios : Մեղ յարյոնի է միայն մի դէպք բիզանդական պատմութեան մէջ, ուր երեւան է գալիս այս տիտղոսը, եւ ինչ որ զարմանալի է՝ կրողը մի Հայ է, Վարապ-Բակուր, Ba(r)a's Bakourios protopatrickios (2) . ապրում էր Յուստինեան Բ-ի օրով, նրա պաշտպան էր ընդ դէմ Վարդան-Փրիկի Հայ կայսրի եւ սպանուեց 711 թուին: Հաւանական է որ Աղուանից իշխաններից լինի, դատելով անունից:

Ամենէն կարեւորը սակայն մեր պատմագիրի աչքում կենդուտ խաչի նուէրն էր: Կաթողիկոսը Ուխտանէս՝ եպիսկոպոսների հետ՝ դուրս է գալիս խաչի առաջ եւ օրհնում իշխանին: Ուխտանէսութիւն մեծ էր. բայց սովորական ուրախութիւն չէր. «ոչ ինչի գործ անկարդ խօսից կամ արբեցուցիւնք կամ կատակերդութիւնք»: Ջեւանշէր դրկելով իրեն քրնից՝ դիչերը անցուց «խորհելով զայնարհին իւրոյ օղուտն»: Եւ առաւօտուն, հաղիւ աւրուեսակը ծագած, բազմեց գահի վիթայ, եւ շրջապատուած յօրականներով, դրախց կատակակ եւ վաշակաւս գործերով: «Այսպէս ի սահմանացն Վրաց մինչեւ ի գըրոնս Հոնաց միահեծան ճոխութեամբ եղեւ տէր եւ մինչեւ ցգեսն Երասխ»: Այս եւս ներբողան է եւ ոչ իսկութիւն, ինչպէս կը տեսնենք:

1) Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ, Վիմակամ տարեգիր, էջ 1, օյաւուկ ամուսն է կարծիլ, միմչդեռ Հ. ԱԼԻՇԱՆ, Շիրակ, էջ 125, տուել է Ֆիշդ նշանակութիւնը:

2) Theophanes, chronographia, . էջ 583. Schlumberger, Sigilographie, 249 եւ 627, Վարապ-Բակուրի կնիքը, որ սակայն կոչուում է patrickios, եւ comes Օփսիկեան քեմի:

Կոստանդին կայսրը իր Թագաւորութեան 19րդ տարին զարիս է արեւելք, զնում Պարսից աշխարհը եւ մարդ է զրկում Ջեւանշէրի ետեւից, որ դայ իր տեսութեան: Ջեւանշէր շտապով ուղի է ընկնում, «զորոյ գլխին լսելով ընդ առջի նմա ինքն ելանէր ի Գունդր գիւղ եւ ողջամբ ընկալեալ դնա»: Կայսրը հրամայում է նրան հանել խորակահայ գոգաւորը՝ որ հազել էր իր կնոջ մահուան առթիւ, եւ հազցրին «գարբունական զգեստն»: Ջեւանշէր համարձակութիւն ատենելով «խնդրէր ի կայսերէ զման յաւիտենից Թագաւորի նշանին»: Կայսրը բերել էր մայրաքաղաքից «զմատապալմաւէտ զլոյս աշխարհաց», (1) այսինքն խաշափայտը:

Կայսրը կտրում է մի մասը եւ տալիս Ջեւանշէրին: Տեսնելով այս «երկնաւոր պարգեւս», հայ նախարարները եւ Հայոց զօրավար Համադասը նախանձեցին: Ջեւանշէր հրաժեշտ տուաւ այնուհետեւ կայսրին եւ սա «ոչ իբրեւ զծառայ ոք, այլ իբրեւ դերբայր համադաս՝ յանդիման Պարսից եւ Արարատեան աղատացն դնա յուզարկեալ»:

Ուխտանէս կաթողիկոսը ընդառաջեց ընդունելու իշխանին: Սա Հիմն է դնում նոր եկեղեցու Գարդման բերդի մէջ, որպէսզի այնտեղ պահէ «տէրութեան կանոնը», կայսրից ստացած խաչի մասը:

Գարնանը զմաց Վաղարշապատ նորէն հանդիպելու կայսրին: Արտակարգ չքով ընդունուեց: Կայսրի հրամանով մեծամեծ պալատականներ ընդ առաջ ելան, եւ Ջեւանշէր «արքունարար» մտաւ «կայսերական մարդաբան»:

1) Բնագրի «կարգեալ ի պիտանեաց զպզման աշխարհին», նշանակում է զրկեց խաչից արեւմտեամ կողմերը, առնելով հետը սուրբ նշան Արեւելք: Եթէ շիտակ է «պիտանեաց» ընթերցումը, նշանակում է որ կայսրը զրկեց այն կողմի աշխարհը այն բանից որ ամենապիտանին էր, այսինքն խաչը: Խոյ քոթ պէտք է կարգալ՝ «ի տանեաց», քերես ի մկատի ունի Ս. Սովի տաճարը, կորգեց Ս. տաճարից այն == սլովոգով ձեւմոյ 2 յուցեմոմովց մա շցվ

կաչը: Մեր հեղինակը ճարտասանական մեծ յաւակնութիւններ ունի:

Կայսրը նրան ընդունեց «խնդամիտ համբուրի» եւ նստեցրեց ամենէն բարձր տեղը եւ այնքան պատիւներ շնայեց որ «տրապէզդիտքն անգամ սոյնացան»: Կայսրն արդէն զրկել էր Ջեւանշէրին իր անձնական սուները: Այս անգամ նրան նուիրում է «զգալ հաւուն իւրոյ Հերակլիոսի եւ Նիկեոսայ հանույն դարբունական գոտին», եւ «գիւրն պատմունան եւ դրօշ երկուս եւ զորդիս նորա ատենը պատրկունս տղայականս»:

Պարսից վերջին թագաւորը, տեսնել վերել, շնորհել էր Ջեւանշէրին «գիւղատառնա եայս եւ գետս ձկանց»: Այժմ կայսրը եւս Նորան է զիջում «որ միանգամ առաջին թագաւորացն Աղուանից գիւղատառնալք եւ սահմանք լեալ էին»: Ջեւանշէրի «հանճարեղ խորհրդականութիւնը» հիացում պատճառեց կայսրին. «հրամանին խնայեց ինչպէս ինչ, եւ սիրտ իմ որպէս զգիրտ քո. երթ ի խաղաղութիւն»: Ջեւանշէր վերադարձաւ իր աշխարհը եւ հրամայեց իւրայնոներին՝ «չինել, տնկել, վայելել եւ կեալ ի խաղաղութեան»: Ջեւանշէրի հուշակոյ պատճառեց Աղուանից սահմաններէց դուրս, Թուրքաստանեաց Թագաւորից, Ատրպատականից, Վրաց աշխարհից ընծաներ տեղացին. անգամ հեռաւոր Հնդկաստանից «զային առ նա լսել եւ տեսնել»:

Ի՞նչ էր այս յարողութեան պատճառը: Պատմագրի հայեացքով, միակ պատճառն էր «փայտ կենաց, նա յայտնի արար զանուն նորա ամենայն տիեզերաց» (Բ. ԻԲ.):

Ոտքն այն կենաց փայտի մասին է որ Ջեւանշէր ստացել էր կայսրից եւ որի համար եւ կեղեցի էր Հիմնել Գարդմանի բերդում: Ջեւանշէրի պանծացումը այդ կենաց փայտի Գարդմանի այդ սրբութեան պանծացումն է: Բարեբախտաբար հնարաւորութիւն կայ ըստոյն Արեւելքի վերադարձ յարաբերութիւնները կայսեր հետ եւ համոզուելու որ այս տեղ եւս խօսում է ո՛չ պատմագիրը, այլ վիպասանը, ոյժ տալով իր անսահման երեւակայութեան:

Կոստանդին 19րդ տարին կ'անէ (641+19 =) 650: Այս թուին Կոստանդին չէ գտնուել ո՛չ Պարսկաստան եւ ոչ ընդհանրապէս Արեւելք: Նա եկաւ Հայաստան իր Թագաւորութեան 12րդ տարին, համաձայն ճշմարտաօրոժամանակակից պատմիչի՝ Մեր(ոսի վիպաւթեան (էջ 139), այսինքն 653 թուին: Մուս. Վրացի հետ կայսրը դառն էր կնքել երեք տարով (Սերէոս, էջ 118 եւ 138, ըստ Թէոփանի, էջ 297, երկու տարով): 652 թուին լրացաւ պաշտանածամբ եւ Մուսուհա մերժեց վերանորոգել դաշինքը եւ սպառնում էր խաղալ մայրաքաղաքի վերայ: Այս միջոցին էր որ Թէոդորոս Ռչտունի անդոր համարելով կայսեր հովանաւորութիւնը անցաւ աւելի ուժեղի՝ խալիփալութեան կողմը: Կոստանդին կայսր ժամանեց Դերջան, անցաւ Կարին: Նրան ներկայացան բոլոր հայ եւ մեծ նախարարութիւնները Ներսէս Կաթողիկոսի հետ, որտունջ յայտնեցին անհնաւորութեամբ Թէոդորոսի դէմ: Սա հրաժարուեց ներկայանալ կայսրին: Նա մենակ չէր իր որդեգրած նոր քաղաքականութեան մէջ. զորդ նմա էին, ասում է Սերէոս, միաբաւ Վրացին եւ Աղուանն եւ Միւնի, որք ըստ հրամանի նորա գնացին յիւրաքանչիւր աշխարհաւ եւ ամրացան ի նմին» (էջ 139):

Կայսրը Կորձեց իր կողմը գրաւել Ռըշտունեաց իշխանին, բայց չյաջողեց: Կարինից դեպ Դուին եւ այնտեղ ձմեռեց: Մուսուհ Մամիկոնեանին, Նախակեց «իշխան Հայոց հեծեւոցն եւ արձակեաց ի կողմն սեպհական գլխաւ գ. հազարաւք. նոյնպէս արձակեաց ի զաւրաց իւրոց ի Վիրս եւ յԱղուանս եւ ի Միւնիս քակել գնասա ի միաբանութենէ... բայց յԱղուանն եւ ի Միւնիս եւ դուռնոն սեպհական ոչ հնազանդեցան» (Սեր. էջ 140): Պարզ է որ Աղուանք 652-653 թ. կայսրը կողմնակից չէր:

Կայսրը լսելով որ տանիկ զօրքը, իրաւ, ստպատակելով Փոքր Ասիա, հասել է Քաղկեդոն, անմիջապէս վերադարձաւ մայրաքաղաք, թողնելով Հայաստանում Մարտին զօրավարին (Սեր. էջ 143, Թէոփան, էջ 528): Թէոդորոս Ռչտունի օգնական զօրք ստացաւ Արաբներից, Զատիկի մօտերը 653 յարձակուեց Հռոմոսի վերայ եւ հարածեց մինչեւ Տայք

եւ այնտեղից Տրապիզոն: Ապա գնաց Մուսուհա յի մօտ Դամասկոս: «Եւ ետ նմա իշխանն Իսմայէլի, պատում է նոյն Սերէոս, հանդերձ ոսկեղէնն եւ ոսկեթէրն եւ վառ մի նորին օրի. նական: Եւ իշխանութիւն ետ նմա զայս եւ զՎիրս եւ զԱղուանս եւ զՄիւնիս մինչեւ ցկապ. կոն եւ ցլպրիսակն ձորայ եւ արձակեաց գնա պատուով» (Սեր. էջ 143):

Կոստանդին կայսեր հետնալուց յետոյ Մուսուհ Մամիկոնեանը լքեց Յոյներին եւ յարեցաւ Թէոդորոս Ռչտունուն: Թերեւս այս միջոցին եկաւ արար դորավար Հարիր Բ. Մասլամա: Սերէոսի անելով, նա կոչուեց մղեց Մարտինի դէմ, քեցեց մինչեւ «ի Վիրս», պաշարեց եւ առաւ Կարինը: Արդեօք յոյն զօրավարը նորէն Հայաստան էր եկել Տրապիզոնից ուր զէլ էր նրան Թէոդորոս Ռչտունին, թէ Հարիրին կոչուեց յոյն են ինչ որ վերեւ ընծալուեց Թէոդորոսին: Հաւանական է որ Հարիր լինէր այն արար գնդի պետը որ եկաւ Թէոդորոսի օգնութեան մեծ ժառանգ զործեցին Մարտինի դէմ:

Օթման խալիփայի գահը վստայի մէջ լինելով, Հաբէր յետ հողուեց Հայաստանից, բայց տեղ չհասած, Օթման սպանուեց: Սպանութիւնը տեղի ունեցաւ 656 թուին, յունիսի 17: Հետեւաբար Հաբէր հեռացած պիտի լինէր Հայաստանից նոյն 656 թուին: Գիտենք որ Թէոդորոս գնաց երկրորդ անգամ Դամասկոս, այնտեղ սեռաւ եւ մարմինը բերին աւ թաղեցին իր գաւառում: Մեկ թուով է որ նա գնացած պիտի լինի Հաբէրի հետ եւ նոյն նպատակով: Օթմանի մահից յետոյ սկսուեցին երկու թեկնածուների՝ Մուսուհայի եւ Ալիի միջեւ կոռւները որ տեւեցին հինգ տարի: Մուսուհա պէտքն ունէր Թէոդորոսի: Անհաւանական չէ որ մնաց այնտեղ՝ մասնակցեց կռիւներին եւ մեռաւ 657 կամ 658 թուին: (1)

1) Ներսէս Կաթողիկոս գմաց 653 թուին կայսեր հետ Կ. Պոլիս եւ դարձին զդադարեաց ի Տայս մինչեւ մեռաւ Ռչտունեաց տէրն» եւ ապա վերադարձաւ Վաղարշապատ շինտ վեցերորդի աւի հալածանացն: Վեցերորդ տարին հաշուելով 653 կը գայ 658: Բայց որով-

Այլի հակառակութիւնը Հարկադրեց Մուսախայրի խաղաղութիւն խնդրել կայսրից, խոստանալով տալ օրական հազար ոսկի, մի ձի եւ մի սարուկ: Դաշինքը կնքուեց 659 թուին: Ռչառունին փնջանի չէր, նրան յաջորդել էր իր փեսայ Համազասպ Մամիկոնեան:

Հայերն աղստամբեցին Արարենքի դէմ եւ անցան կայսեր կողմ: Թուում է թէ այս քաղաքակաջ փոփոխութիւնը այնքա՛ն բացատրել 659 թուի դաշինքի աղդեցութեամբ: Դաշինքը մերկացրեց խալիփայի տկարութիւնը եւ Հայերը յարմար դատեցին թթփափել նրա լուծը:

Համազասպ Մամիկոնեան, որ Թեոդորոս Ռչառունու փեսան էր եւ գաղափարակից, համակերպուեց նոր կաթօթեան, ստացաւ կայսրից կիրաւապաղատութեան պատիւ, արծաթէ դահոյք եւ երկրի իշխանութիւնը:

Այս անգամ Հայոց հետ համերաշխ էին Աղուանք եւ Միւնիք. «հապճեպ երթեւեկով հնադարնդեցա՞ր ի ծառայութիւն թագաւորին Յուստը հանդերձ միաբանութեամբ իշխանացն եւ գաւառացն Աղուանիք եւ իշխանացն աշխարհին Միւնեաց» (Սեբէոս, էջ 152):

Համազասպ կառավարեց կիրաւապաղատութեան ստանալուց յետոյ երեք տարի եւ մեռաւ ինչպէս վկայում է Յովհաննէս Կաթողիկոսը (էջ 51), մեռաւ, ուրեմն 661 թուին: Այս թուին Մուսախայր յաղթանակեց եւ հռչակուեց միահեծան տէր (661 թ. մայիս): Իր իշխանութեան երկրորդ տարին Գրիգոր Մամիկոնեան կարգուեց իշխան Հայոց: Ասել է թէ Հայերը նորէն ընկան արաբական իշխանութեան տակ: Այս դրութիւնը տեւեց երեսուն տարի, մինչեւ 682 թուականը:

Ահա քաղաքական անցքերի ստոյգ ընթացքը. 652-659 Աղուանք ըարուեսակեց մնալ արաբական տիրապետութեան տակ: Հերակլի յաղթութեամբ Պարսիկները զիջան Հայաստանը

հետեւ Ներսէս Կաթողիկոս անբկայացաւ կայսեր Կայրիմում «եկեալ ի Տայոց», հռաւմակամ է աք փախել էր Տայգ 652 թուին Թեոդորոսի արաբական հպատակութիւն ընդունելու տարին: Այս շէպէում հայաժամնի վեցերորդ տարին կը լինի 657:

Մաւրիկ կայսեր օրով սահմանուած գծով, որով Պարսիք ձեռքն էր մնում Վասպուրական, Միւնիք, Աղուանք եւ Այրարատից՝ Դուինի գաշտը: Արաբները ժառանգեցին Պարսիկներից այս հողամասերը: Թեոդորոս Ռչառունին տէր էր այս բաժնի եւ իրապէս հաւատարիմ մնաց հին կառութեան:

Աղուանք եւ Միւնիք անբաժան էին Թեոդորոսից: Կոստանդին կայսրի Դուին եղած ժամանակ ո'չ Աղուանից եւ ո'չ Միւնեաց իշխան չներկայացաւ նրան: Առաջին անգամ Աղուանք եւ Միւնիք թեքուեցին կայսր կողմը 659 թուի ապստամբութեան: Ոչ այդ թուին եւ ոչ յետոյ Կոստանդին կայսրը Հայաստան չի եղել եւ ուրեմն չէր կարող Աղուանից իշխանին ընդունել Վաղարշապատի մէջ եւ օժտել արքայական պատիւներով:

Ուշադրութեան արժանի է Հերակլ պապի եւ Նիկիտաս տատի արքունական դօտին որ իբրեւ թէ նուէր տուաւ Կոստանդին Ջեւանչէրին: Կոստանդին կայսրի բռնա անուան էր Կոստաս կամ Կոստանդ, բայց անուանում է նաեւ Կոստանդին իր հօր Կոստանդինի անունով որ Հերակլի որդին էր: «Նիկիտայ հանույն»՝ անգիտութեան, թէ թիւրիմացութեան արդիւնք է: Հերակլի ընտանիքում ծանօթ է մի Նիկիտաս որ Հերակլի հօրեղբոր Գրիգորի որդին էր: Նիկիտաս կնոջ անուն չէ եւ Կոստանդին հանին չէր կարող այդպէս կոչուել եւ ոչ էլ այդպիսի դօտի ունենալ որ կարելի լինէր զարդարել Աղուանից իշխանի մէջը:

Կոստանդինի երբեք չէ եղած Մարաց Գունդր զիւղում, ուրեմն եւ չէր կարող ո'չ Ջեւանչէրին անդ ընդունած լինել եւ ո'չ էլ նրա համար կենեղուտ խաչն մաս հանել:

Կոստանդինի չէր կարող նշանակել Ջեւանչէրին իշխան «ի սահմանաց Վրաց մինչեւ ի դրունս Հոնաց միահեծան ճոխութեամբ»: Տեսանք որ Մուսախայր եւ ո'չ Կոստանդին տուաւ այդ երկրիցները մինչեւ Զորայ պահակ Թեոդորոս Ռչառունու եւ ո'չ Ջեւանչէրին:

Աղուանից իշխանի պատիւները որպէս թէ տեսնելով Համազասպ Մամիկոնեան «ի նախանձ մեծ բրգեցաւ»: Մարտից հետեւում է որ մեր պատմագիրը ի նկատի ունի 659 քաղաքա-

կան փոփոխությունը Համադադարի օրով: Եթէ Կոստանդին առաջին տարին հաշուենք 641 թիւը, երբ զա՛հ բարձրացաւ, 19րդ տարին կ'ըլլայ ուղիղ 659: Անտարակոյս պատմագիրը շփոթել է 652 թուին բաղկանալի դաշինքի եւ 659 թուին կնքուած դաշինքի պաշտօնական տակ հասարակած իրողութիւնները: Համադադարս անցնելով կայսրի կողմը ստացաւ կերպապատուութիւն: Աղուանք նրա հետ էին եւ հաւանաբար է որ միաժամանակ կայսրը պատուած սիւսի տիկին Աղուանից իշխանին պրոտո-պատրիկ տիտղոսով: Եւ այս կը լինի միակ պատմական կորելը որի շուրջ զիղել է պատմագրի երեւակայութիւնը այնքան անհեթեթ զրոյցներ խառնալփոթ յիշողութեամբ: Զեւանչրի կրկնակի տեսակցութիւնը Կոստանդին կայսրի հետ 659 թէ 660 թուին այլ բան չէ հապէս քան խուլ յիշողութիւն Կարինի Աւ Դուինի կայսերական դիմաւորութեան, 652 եւ 653 թուերին: Միայն Դուին փոխարինուած է Վաղարշապատով եւ Կարին, ժողովուած ի նպատակ Մարաց աշխարհի Քոնզըր զիւլի: Սրատական է մանաւանդ վերջինս: Հեղինակի նպատակը չէ միայն վերապահել պատուաւոր աթոռ սիրեցեալ իշխանին բոլոր այդ հանդէսներէ մէջ, այլ փաստաբանել նաեւ կենդուտ խաչի բարձր ծագումը: Քոնզըր արդարեւ գտնուած է Մարաց աշխարհում եւ է Կանզուար Համադանի մօտ: Չերակ կայսր, երբ 627 թուին արշաւում էր Տիգրոսի վերայ, անցաւ Համադանից, ինչպէս պատում է Թէոփան (էջ 488), անուանելով այս քաղաքը խամաէթա (Chamaetha), ուր կայսրը դադար առաւ: Հոկտեմբերի 9ին եւ մընաց մի շաբաթ: Քոնզըր առաջին մեծ կայսրան էր Համադանից յետոյ իր ճանապարհի վերայ: Կենդուտ խաչը կապ չունի Կոստանդին կայսրի հետ, այլ հաւանութէն՝ աւանդութեամբ Համարում էր մաս Չերակի փրկած Երուսաղէմի խաչափայտի: Յայտնի է Հացունեաց Ս. խաչի պատմութիւնը: Կենդուտ խաչի աւանդութիւնը լատարոս դէպքում Աղուանից կրկնակի է Հացունեաց խաչի պատմութեան, ասում ենք լատարոս դէպքում, այսինքն եթէ գոյութիւն է ունեցել որեւէ աւանդութիւն, որից օգտուել է իւրովի մեր պատմագիրը, եւ չենք ուզում համարել ողջովին պատմագրի անձնական տեսութեան, պտուղ: Մեր հեղինակը հետաքրքրութեան բուն առարկան կենեղուտ խաչն է, Գարգմանի սրբութիւնը: Նրա արժէքը բարձրացնելու համար ինչու աւելի զօրեղ միջոց, քան կայսր եւ Աղուանից իշխանի անունները:

Կայսրից խաչն ստանալուց երկու տարի յետոյ խաղաղներն արշաւում են եւ Զեւանչր նոյն խաչի զօրութեամբ յետ է մղում մինչեւ Չոզաչ դուռը: Անցնում է երկու տարի եւս եւ Զեւանչր արարտում է Գարգմանի տաճարի շինութիւնը եւ այնտեղ զետեղում մեծ հանդէսով «կենեղուտ փայտը»: Մնեկաշոք ընկնում է նրա ոտով եւ աղօթում: «Եթէ ամենայն աշխարհն Աղուանից, ասում է Զեւանչր աղօթքի մէջ, միաբան զայցնի փառաւորել զանուն քո ի տանս յայսմիկ, աստուածընկալ զօրութեամբ խաչիս աղիեսցես զգրուան թշնամեացն եւ խափանեսցես զմարտիցն հէջն»: Գարգմանի Ս. խաչը մեծ ապահէն է Աղուանից ապահովութեան եւ բարօրութեան:

Պատմագիրը՝ Համակիր քրիստոնեայ պետութեան, բայց գիտէ որ իր հերոսը պիտի դաւաճանէ եւ անցնէ մուսուլման Արաբների կողմը: Այդ ծանր քայլն ու կերպ արդարացնելու համար, Զեւանչրի բերան է դնում մաղթանք՝ «Հնադանդ կալ առ ի քէն պսակլոյ կայսերն Յունաց աներկբաբար», կամենալով ցոյց տալ որ Զեւանչր երեսը դարձրեց կայսրից հանդուսնեների ուժով եւ ոչ իր բուն ցանկութեամբ:

Աղօթքից յետոյ իջնում է Պերող-Կաւատ քաղաքը « եւ զամի ողջոյն յղճալի եւ ի խաղաղաւէտ, անցուցանէ հանգիստ» (Բ. ԻԵ.): Յաջորդ տարին, «ի միւսումն լինէր ժժեռնային եղանակի հասարակութիւն», ուրեմն կայսր տեսակցութեան վեցերորդ տարին. Հոները յարձակում են Աղուանքի վերայ, հասնում մինչեւ Երասիս եւ քում տանում են Ալբարատեան՝ զաւտոյց եւ «Միւնաստանեաց» աշխարհէն բազմաթիւ հօտեր: Հոնաց Թաղաւորը ցանկութեան է յայտնում տեսնել Զեւանչրին: Սա դնում է ներկայանում առանց երկիւղի, մինչդեռ Պարսից Թաղաւորներին ոչ միւր նման

խիղախութիւն չի ունեցել: Սէր եւ խաղաղութիւն են կնքում: Ջեւանշէր ստեղծ է Հոնաց Թագաւորի դուստրը կնութեան: «Նիքաւ զդաւեթն», բաժանում են: Ջեւանշէրի սպարապետութեան 28րդ տարին էր:

Այս յաղորդութեան պատճառը նորէն Գարգմանի Ս. Սաշն էր. նախ Հոնաց մօտ դնաւ, իշխանը « սնեքիւղարքար անկեալ առաջի փրկչական խաչին ասէ. Թէպէտ եւ զնացից ի մէջ ստուերաց մահու, ոչ էրեկայց ի չարէ, զի դու, Տէր, ընդ իս ես»:

Տեսնե՛ք որ Ջեւանշէր սպարապետ նշանակուց Կաղեսիայի կուռի տարին, 637-ին: Գարսից Թագաւորութեան անկման տարին 652ին նրա սպարապետութեան 15րդ տարին էր, ինչպէս հաշուում է պատմագիրը (Բ. ԺԹ), որ ժամանակահատիւ ճիշդ է, 637 + 15 = 652: Այժմ հաշուում է 28 տարի, 637+28=665: Այս եւս հաստատում է Հեղինակի միւս հաշուով. կայսրին ներկայացաւ 659 Թուրքի եւ այն օրէն անցել էր վեց տարի, ուրեմն 665:

Ժամանակագրական այս հաշիւը խիստ կարեւոր է այն մտքով որ վկայում է հաստատօրէն որ Կոստանդնի Գրդ տարին հասարակ ժրիպակ չէ գրչի, այլ պատկանում է Հեղինակին (1):

Այնուհետեւ պատմագիրը ձգտում է բացատրել թէ ի՞նչպէս Ջեւանշէր վճռեց անցնել արարական ծառայութեան, թէ «որպէս կամ զինչ պատճառ. Հնորհատուն այն խաչ ծագեաց նմա ի խաւարէ լոյս կամ քաղել ծագիկ չրոյ»:

Պատճառը բարձր չէ: Կար ժամանակ որ Հոռոմոց Թագաւորները այնքան դժուար էին որ սարսափ էին ազդում աշխարհին: Այժմ ազգայնացել են, «մինչ զի որ միանգամ ընդ ձեռամբ նորա էին մարդկային անտառք, զնացեալ յարեցան ընդ Հովանեաւ» Արաբներէ: «Արեւմտեան ջուրը» զրկուց Աստուծոյ օգնու-

թեմից եւ «կենճ վայրենի» զաղանացաւ փռլլուտ նորա եղջիրները: Հոռոմոց կայսրը Թոդեց իր մայրաքաղաքը եւ գնաց « ի սահմանս հեռուստ կղզեացն արեւմտից »: Իսկ Արաբները վեցերորդ տարին է որ հաստատուել էին նոր մայրաքաղաքում՝ Դամասկոս: Պատմագիրը հնարաւոր է գտնում դոկիւմէն արարական տիրապետութիւնը. «տուաւ նմա անընդիմակաց զօրութիւն, աշխարհավար իմաստ, երկրավար քաղցրութիւն եւ հեղութիւն մարդկային »: Շնորհիւ այս չորս յատկութեան Արաբները տիրեցին աշխարհին:

Ջեւանշէր զգում է որ Արաբները զուցէ ասպատակին իր երկիրը: Թէպէտ կարող էր իր խնամքի «Թուրքաստանեաց» աշխարհէն զօրք հանել թշնամու գէմ, բայց բարւոք համարեց խնարհիլ Արաբներին առաջ:

«Հարաւոր բռնակալն» լսելով իշխանի լաւ յարաբերութիւնը կայսրի հետ եւ այն թէ ինքն է «երասանակալ Թուրքաստանեացն աղագաց հանել եւ արգելուլ », պատգամաւոր դրկեց եւ խնդրեց դալ իր մօտ: Ջեւանշէր գնաց նախ Գարդմանի տունար, ուր իր սիրելի խաչն էր, աղօթեց եւ ապա ուղի ընկաւ: Հայոց զօրավարը դիմաւորեց նրան մեծապատիւ շքով, դիմաւորեցին նաեւ Ասորեստանի դաւառապետները եւ քաղաքների պետերը, Թագաւորի հրամանով, Հայթայթելով ճանապարհին ձիեր եւ օթեւաններ եւ հասաւ Թագաւորի դուռը: Սա հրամայեց իր մերձաւոր մեծամեծներին ընդառաջել Աղուանից իշխանին, « անելով նմա զերկվարս յորս ինքն Թագաւորն հեծանէր: » Ամբողջ Թափում էր ամէն կողմից նրան տեսնելու: Թագաւորն վաղ առաւօտեան, վեր կենալով սովորական ժամից յառաջ, ընդունեց հրճուանքով Թանկագին Հիւրին: Շատ ազգերի պետեր կային նրան հնազանդուած: Ոչ մէկը չէր արժանացել այն մեծ ուշադրութեան որ վիճակուց Ջեւանշէրին: Սերա սիրոյ երդում կնքեցին եւ հրաժեշտին Թագաւորը « տայր նմա զալ իւր որ չէր երբեք լեալ սովորութեան տիեզերապետ դուռդին օտարազգւոյ առնել զայս »:

Վերադառնալիս Ջեւանշէր հանդիպեց Գրիգոր Մամիկոնեանին Արուս դիւղաքաղաքում, եկաւ նրա տեսութեան նաեւ Անաստաս

1) Brosset, M. Additions et Eclaircissements à l'histoire de la Géorgie, էջ 476, ի թիւս բազմաթիւ սխալների գրում է՝ Կոստանդի եկաւ Աղուամի Գուրգր զիւղը, dans la 13e année de son règne, որ իր սրբազանքիւն է համաձայն Սեբեոսի եւ խորթ Կապան կառուացում:

Կաթողիկոսը: Հասաւ վերջապէս իշխանը Գարդման եւ « իսկ եւ իսկ մտանէր ի յարկ ապականին իւրոյն: «Դեպքադէշներ» , այսինքն նկարիչներ, զործի լծեց նկարադարձեցելու: Երանձ տաճարը: Երեք տարի անցաւ եւ թագաւորը նորէն հրաւիրեց նրան իր մօտ (Տ. ինձ) :

Այստեղ ալ ճարտասանութիւնը խզղել է պատմութիւնը: Զեւանչէրի Դամասկոս զնալու նկարադրութիւնը պատմական չէ: Գնայր հաւանօրէն փաստ է, բայց տարին՝ սխալ է: Պատմագիրը ուզում է հաստատացնել որ Աղուանեց իշխանը զնալ խալիփայի մօտ երբ Դամասկոս վեցերորդ տարին էր որ մայրաքաղաք էր ճանաչուել: Մուսախա հոշակեց Դամասկոս մայրաքաղաք 662 թուին, վեցերորդ տարին, հաշուելով 662, կը լինի 667: Պատմագիրի ահաւորելի թէ նոյն տարին Հոռոմոց կայսրը անապարեց հնաւոր կղզիներ, ստոյգ չէ: Ակնարկը վերաբերում է Կոստանդ կայսրին որ արդարեւ իր աթոռը տեղափոխեց Միկելիա, բայց այս եղաւ 662 թուին եւ ոչ 667: Երկու թուերից նախորդներին է պատմագրի տեսակէտից 667, որովհետեւ Դամասկոս զնաց Զեւանչէր Հոռոմոց թագաւորի հետ 665ին խաղաղութիւն կնքելուց յետոյ: 667 թիւը ցոյց է տալիս որ անմիջապէս յետոյ չէ զնացել այլ երկու տարի անց 665ին: Գրիգոր Մամիկոնեան այդ միջոցին իշխան էր Հայոց (662-685), ինչպէս եւ Անատոս Կաթողիկոս (661-668) եւ ուրեմն նրանց յիշողութիւնը գէթ ժամանակագրական անսպասելութիւն չունի:

Ձեւք կարծում որ Զեւանչէր Դամասկոս զնացած լինի 667ին: Աւելի հաւանական չենք համարում պատմագրի միւս ցուցումը՝ կայսրի Միկելիա տեղափոխութեան տարին, միայն պատմագիրը սխալուել է կարճելով որ այս պէպքը տեղի ունեցաւ Դամասկոսի աթոռանիստ դաւանաւոր վեցերորդ տարին: Դէպքը վերաբերում է 662ին եւ կարծում ենք Աղուանից իշխանը Դամասկոս զնաց սոյն այս տարին:

Պատմագրի նկատողութիւնը թէ կայսրու թիւը տկարացել էր եւ խալիփայութիւնը զօրացել, ուստի եւ Զեւանչէր ընտրեց խալիփայի կողմը, անընդունելի է. 667 թուի նկատմամբ:

Մինչդեռ 662 տարին աւելի է սրտաշանում պատմագրի հոյակապին, երբ Մուսախա վերջ տալով քաղաքացիական կռիւներին, եւ Կոստանդ լքելով մայրաքաղաքը, կարող էին այն տպաւորութիւնը թողնել հանրութեան վերայ թէ ոյժի կշիւը հակուում էր Արարների կողմը: Հայաստանը անցաւ Արարների 652 թուին եւ այդպէս մնաց մինչեւ 682: Համապատկ ապրտամբութիւնը ժամանակաւոր երեւոյթ էր: Նոյն վիճակն ունեցան եւ Վիրք եւ Աղուանք: Մուսայայից, աւելի ճիշդ նրա որդու Եղիշի մահից յետոյ նորից սկսուեցին զահակալական կռիւներ: Հայերն օգտուելով այս հանգամանքից փորձեցին թօթափել արարական լուծը: Այս առթիւ Ղեւոնդ պատմագիրն (էջ 15) առում է. «Նաղարեցին ի ծառայութենէ նոցա Հայք, Վիրք, Աղուանք, ծառայեալ նոցա ամս լն»: Ապտամբութիւնը տեւեց երեք տարի, չորրորդ տարին Գրիգոր Մամիկոնեան, չարժման զեկակալը, ընկաւ Պաղարայ ճակատում 685 թուին: Երեւանմեայ ծառայութիւնը պէտք է համարել 652ից մինչեւ 682: Պատմագիրը մեծ կշիւ չէ տալիս Համապատկ ապրտամբութեան: Ամէն պարագայից Մուսախա վերականգնեց 662 թուին խախտուած դրութիւնը Հայաստանում: Աղուանք եւ Վիրք Հայոց հետ համերայն էին եւ հաւանօրէն նրանք եւս հպատակեցին Արարների 662 թուին: Եթէ Կաղանկատուացին հիմն ունի այդ քաղաքակադ, փոփոխութիւնը վերաբերելու Զեւանչէրի նախաձեռնութեան, այդ պէտք է կատարուած լինի միաժամանակ Հայերի հետ 662 եւ ոչ թէ տարիներ յետոյ 667ին: Դամասկոսի աթոռանիստ լինելու վեցերորդ տարին ճշդիւ պահել է, հակառակ պատմագրի սխալ հաշուին, փոփոխութեան իսկական թուականը:

Երեք տարեց յետոյ, ուրեմն 670ին, Պալիփա նորից հրաւիրեց Զեւանչէրին աւելի մեծ պատիւներ տալու համար: Ճշոյթ քաղաքին իրզանդիայ եկեալ էին յանձն տանուլ զլուծ հարկաւորութեան որդոյն Հայաբուծ, կարծում է մեր պատմագիրը, յիշելով որ Կոստանդին կայսրը սպանուել էր իր թագաւոր-

րութեան 30րդ տարին, ուրեմն 670ին, նոյն տարին երբ Ջեւանշէր զնաց Դամասկոս: Մեծամեծ պատիւներէ արժանացաւ Աղուանից իշխանը. Պալիփան «զհարազատ եղբօրն իւրոյ ապարանս ի հանգիստ նմա յօրինել հրամայէր եւ յրնթրիս միշտ ընդ իւր նստել ի սեղան»: Կայսերական պատգամաւորները, տեսնելով նրա մերձաւորութիւնը արաբական պետին, դիմեցին նրա բարեխօսութեան: Պալիփան շնորհեց Ջեւանշէրին հնդկական մի փիղ եւ մի պապկայ (թութակ): Շնորհեց նաեւ «սուսեր պողովատիկ, ոսկեպատեան, մարգարտահոծ գեղաշարեալ, պատմուսնան ոսկեհուս ստաւրակ եւ դիպակ ասղիբերան եւ զուարճատեսիլ ծիրանիս», «յիսուն եւ երկուս ձիս երազաքայլս, յորս ինքն թագաւորն նստէր»: Պալիփիլ հրամայեց «տիկնաց դժխոյին», այսինքն իր առաջին կնոջ պատրաստել Ջեւանշէրի կնոջ համար «զթագունեաց հրաշապածոյճ գեղազարդութեան մետաքսառէջ եւ ոսկեհիւսակ զգեստ»: Իշխանի հետեւորդներին եւս որ մօտ 50 հոգի էին ընծայեց «զդպակս եւ ճեղնակս»:

Աւելին կայ: Թագաւորը նրան տուեց «Սիւ-

նաստանեաց իշխանութիւնը» եւ թախանձեց որ յանձն առնէ իշխել նաեւ «յայնկոյս գետոյն Ատրպատականացն»: Բայց Ջեւանշէր համեմտութեամբ հրաժարուեց, չուզենալով տիեզերական կողմանց միահեծան իշխանութեամբ ճոխանայլ եւ լաւ համարելով «զընտանին խորհել օգուտ»: Եւ

Ջեւանշէր ինդրեց եւ ստացաւ հարկերի թեթեւութիւն: Հրաժեշտին՝ թագաւորը «տայր նմա զաջ իւր» որպէս նշան բացառիկ մեծաբանքի: Իշխանը դարձաւ իր աշխարհը եւ փութեց գնալ «ի տուն Տեսուն», այսինքն Դարդմանի եկեղեցին, եւ դոհանալ «զանպատում պարդեացն Աստուծոյ»: Յետոյ իջաւ իր ձմեռոցը, Պերդգ-Կաւատ: Անդ եղաւ «համաշխարհական ժողով», շարունակում է պատմադիրը, «եւ տեսանէաք» թագաւորական հաւը, «տեսանէաք» եւ վիճաւասակ փիղը, «տեսանէաք» եւ «զերիվարս ուժեալս»:

Ն. ԱԻՈՂՏ

(Մնացեալը յաջորդ թիւով)

